

KÓDEXEINK MARGINÁLISAI MINT OLVASMÁNYTÖRTÉNETI FOGÓDZÓK

P. KOCSIS RÉKA

1. Bevezetés és a kutatás előzményei. A margináliskutatás egyik kedvelt területe az olvasmány- és befogadástörténet, mivel az egykori olvasók jegyzeteiből olyan információkra tehetünk szert, mint semmilyen más forrásból. Ebben az írásban az ómagyar kódexek azon marginálisai és egyéb, későbbi bejegyzései kerülnek a figyelem középpontjába, amelyek a kódexek 16–18. századi utóéletére, azon belül is az olvasással összefüggő kérdésekre vetnek fényt. A téma szorosan kapcsolódik a klarissza apácák olvasási szokásaival összefüggő – az előző szegedi kötetben megjelent – írásomhoz (P. Kocsis 2019), mivel a negyvennégy fennmaradt ómagyar kódexből kilenc tartalmaz az olvasmánytörténet számára izgalmas anyagot, és ezek közül hét klarissza bejegyzőkhöz köthető.

A marginálisok olvasmánytörténeti szempontból való megvitatása egy – az ómagyar kódexek marginálisait átfogóan tárgyaló – dolgozatnak a része. A marginálisok vizsgálatától azt remélem, hogy a Régi Magyar Kódexek sorozat (RMKód.) egyes köteteinek kiadása kapcsán fel-felbukkanó kérdések, bizonytalanságok tisztázásában segítségünkre lehet. A vizsgálat ennek megfelelően az összes ismert ómagyar kódex valamennyi (tágabb értelemben vett) marginálisa alapján történik.

Az anyaggyűjtést a kódexekről elérhető nagyfelbontású digitális másolatok (ezeket összegyűjtve lásd: nyelvemlekek.oszk.hu), faksimilék (JordK.), vagy ezek hiányában az eredeti kódexek tanulmányozásával végeztem. Így állt össze egy legalább 800 marginálist tartalmazó, annotált korpusz. A marginálisok átírása esetében az RMKód. átírási elveit követtem. A kódexszövegek idézésekor az RMKód. illetve a Codices Hungarici sorozatban megjelent változatokat közlöm, a (még) kiadatlan kódexek esetében (ÉrdyK., GuaryK., JordK., LányiK.) pedig a készülő kiadások munkaváltozatait vagy saját átiratokat használtam.

A *marginális* definíciónak a tágabb értelmezését veszem alapul, így kerülnek a vizsgálati anyagba a margón kívül a könyv más üres részeire írt bejegyzések is (vö. Sherman 2008: xi). Ezúttal még melléjük tettem az olyan szövegekői javításokat-javítgatásokat is, amelyek sokszor ugyanazoktól a kezeztől származnak, mint a bejegyzések, és a beírás indítéka is hasonló. Ezek nélkül olvasmánytörténeti szempontból a későbbi használók tevékenységéről nem tudnánk közel sem teljes képet alkotni.

A tanulmány első részében az anyag bemutatása kerül sorra – ebben nyelvi szintek szerint haladok, majd a második részben a bejegyzések fényében négy olyan szempontot vizsgálok meg, amelyek olvasmánytörténeti vonatkozásokkal bírnak. Ezek: az irodalmi igény, az érintetlen szövegek, a továbbmásolni szándékolt szövegek és a tudós olvasás nyomai.

2. Az anyag nyelvi szintek szerinti bemutatása. A későbbi korrekciók nyelvészeti szempontú áttekintése rávilágít arra, hogy a 15–16. századi szövegeknek mely nyelvi megoldásai, jelenségei zavarták leginkább a 17–18. századi olvasókat.

2.1. A helyesírási és hangtani jelenségek három csoportba oszthatók a mögöttük meghúzódó (feltételezett) javítási szándék alapján: 1) aktuálisabb, a korban ismerősebb alakra változtatás, 2) nyelvjárási indíttatású igazítás, 3) tényleges hibák, kihagyott szóttagok javítása.

2.1.1. A korban feltehetően ismerősebb alakra való változtatás

Az *ö, ü* jelölése ékezetekkel: *kencpök* → *kincpök* (KazK. 25r), *tuled* → *tüled* (KazK. 25v), *bonos* → *bönös* (KazK. 25v), *eztendp* → *eztendp̄* (KazK. 79v), *p̄ysp̄p̄k̄p̄k̄* → *p̄ysp̄p̄k̄k̄p̄k̄* (KazK. 82r), *t̄p̄bit* → *t̄öbit* (KazK. 83r), *īp̄vala* → *īp̄vala* (NádK. 211v), *ordog* → *ördög* (NádK. 211v), *lak p̄mmaga lacnec* → *lsak p̄mmaga laknéc* (NádK. 212r), *ehezert vert p̄ocvala* → *éhezésert vért p̄ökvala* (NádK. 221v), *tevrtenet̄y* → *tevrtenet̄y* (DomK. 3), *īuuet̄y* → *īüuet̄y* (DomK. 3), *tevkelletevssegeuel* → *tevkelletevssegeuel* (DomK. 5), *restevn* → *restev̄n* (DomK. 6), *erkevlchevk* → *erkevlchevk̄* (DomK. 6), *gevn̄yevrkevdnȳ* → *gevn̄yev̄rkevdnȳ* (DomK. 7), *igyekezvev z̄yvnek fevleuel* → *igyekez̄ev̄ z̄yv̄nek fev̄leuel* 'igyekező szívnek fülével' (DomK. 8), *meg evtevezte fevld* → *meg ev̄tevez̄ev̄t̄ fev̄ld* 'megöntözött föld' (DomK. 8), *evrevk bevlichessegenek* → *ev̄revk bev̄lichessegenek* (DomK. 8), *k̄y evte* → *k̄y ev̄te* 'kiönté' (DomK. 8), *t̄yzenp̄t* → *t̄yzenp̄t̄* (ÉrsK. 66), *kesb̄p̄l* → *késb̄p̄l* (ÉrsK. 67), *p̄ln̄y* → *p̄ln̄ȳ* (ÉrsK. 67), *th̄okenek* → *th̄ökének* (ÉrsK. 67), *p̄th* → *p̄th̄* 'öt' (ÉrsK. 67), *egh felol* → *eghi felol̄* 'egyfelől' (ÉrsK. 322). Ahogy látjuk is, több esetben az átalakítás „hibrid” megoldásokat eredményez, például az eredetileg kétjegyű mellékljeltelen megoldások egyik tagja kap ugyan mellékljelt (többnyire pontokat), de a másik tagot sem húzzák ki. A jelenség jól tükrözi, hogy az ilyen típusú hangok kétjegyű mellékljeltelen írásmódja már nem volt használatos, nehezen olvasható, zavaró lehetett.

Az *á, é* jelölése ékezettel: *zinenev zepsege* → *zinének zépsege* (NádK. 211v), *lacnec* → *laknéc* (NádK. 212r), *naznagat* → *náznagat* (NádK. 213r), *ehezert vert p̄ocvala* → *éhezésert vért p̄ökvala* (NádK. 221v), *el terithene* → *el terithetné* (KazK. 80r), *mez̄y* → *méz̄y* (DomK. 7), *kesb̄p̄l* → *késb̄p̄l* (ÉrsK. 67), *th̄okenek z̄yksesegere* → *th̄ökének z̄ykseségere* (ÉrsK. 67), *ket* → *két* (ÉrsK. 67), *were* → *wére* (ÉrsK. 67), *Nez̄yed* → *Néz̄yed* (ÉrsK. 67), *zemet* → *zemét* (ÉrsK. 67), *zeek* → *zék* (ÉrsK. 72), *beres* → *beeres* 'béres' (ÉrsK. 127), *elete* → *élete* (ÉrsK. 343), *newekedek* → *newekedék* (ÉrsK. 343), *w̄ytezkevdneek* → *w̄ytezkevdnéek* (ÉrsK. 343), *tewreth* → *tewrét̄h* (ÉrsK. 343), *wezte el* → *wezté el* (ÉrsK. 383), *fertezetessegenben* → *fertezetességben* (ÉrsK. 383), *engedelmessenek* → *engedelmességnek* (ÉrsK. 383), *bekeseg* → *békeség* (ÉrsK. 383), *eletben* → *életben* (ÉrsK. 383), *t̄ymagatoknekwl* → *t̄ymagatoknékwl* (ÉrsK. 383), *eḡyennes̄ȳtté* → *eḡyennes̄ȳtté* (ÉrsK. 383).

Az egy mássalhangzóval jelölt palatálisok kiegészítése kétjegyűvé, *i*-vel: *men* → *meni* 'menny' (KazK. 25v), *nağ aňam* → *nağ̄i aňam* (KazK. 26v), *hoğ* → *hoğ̄i* (KazK. 79v), *auag* → *auaḡi* (KazK. 80r), *kolonat* → *koloniát* (KazK. 82r), *eg* → *eḡi* 'egy' (KazK. 82v), *Neḡ zaz* → *Neḡ̄i zaz* (KazK. 83v), *neeg eztendeyg* → *neegi eztendeyg* (DomK. 8), *hog* → *hoğ̄i* (DomK. 9), *egh felol* → *eghi felol̄* 'egyfelől' (ÉrsK. 322).

Archaikus mássalhangzó-jelölések megváltoztatása: *agÿara* → *attÿara* (MargL. 165), *zaggagÿa vala* → *zaggattÿa vala* (MargL. 165 – vö. Kniezsa 1959: 11), *Lak ömmaga lacnec* → *lsak ömmaga laknék* (NádK. 212r).

Egy érdekes altípusa a hangtani igazításoknak a Ráskay Lea által – franciás vagy latinos műveltség „visszaütéseként” – *h* kezdőhang nélkül lejegyzett szavak kiegészítése: *alala vtan* → *halala vtan* (MargL. 47), *orgya vala* → *horgya vala* (MargL. 49), *oztak vala* → *hoztak vala* (MargL. 200).

2.1.2. Többnyire nyelvjárási indíttatású igazítások

Az *e-k i-re* történő javítása: *kencçk* → *kincçk* (KazK. 25r), *kegek* → *kegik* (KazK. 25v), *ergalmas* → *irgalmas* (KazK. 25v), *eleten* → *ileten* 'ilyeten' (KazK. 26r), *seget-segot* → *segitsegot* (KazK. 26r), *adek* → *adik* 'addig' (KazK. 26v), *es* → *is* (KazK. 26v, 79r, 80r), *kedeg* → *kedig* (MargL. 157), *nadrespan* → *nadorIspan* (MargL. 178), *vezen vala* → *vizen vala* (DomK. 7), *keuansaggal* → *kiuansaggal* (DomK. 7), *Anne* → *Anni* (DomK. 8).

Illabiális → labiális javítás: *iressøn* → *üressøn* (KazK. 79r), *pispøkkeel* → *pöspøkkeel* (KazK. 82v), *reuid* → *röuid* (DomK. 7).

2.1.3. Hibák korrekciója

Kihagyott szótagok, betűk pótlása, hibás betűk későbbi kezek általi javítása különösen a Ráskay Lea által másolt kódexek esetében jellemző. Pl. *dortoriumot* → *dormitoriumot* (MargL. 25), *zolgatÿra* → *zolgalatÿara* (MargL. 98), *temese* → *temetese* (MargL. 107), *nÿlaknak zÿgetÿnek* → *nÿulaknak zÿgetÿnek* (MargL. 108), *Imadgÿban* → *Imadságÿban* (MargL. 118), *kÿk* → *kÿt* (MargL. 123 – tényleges hiba), *uigaztalasa* → *uigaztalasara* (MargL. 137), *kosoyahoz* → *koporsoyahoz* (MargL. 144), *felic vala* → *feli vala* (MargL. 157), *fogai zeuzet* → *fogai keuzet* (MargL. 158), *hala napÿan* → *halalanapÿan* (MargL. 166), *fogas* → *fogadas* (MargL. 176), *halanak vtanna* → *halalanak vtanna* (MargL. 177), *betekseg* → *beteksege* (MargL. 189), *orsoknak* → *orvosoknak* (MargL. 189), *tanolnal* → *tanolnak* (MargL. 202), *aldot gyermeket zent margit azzon* → *aldot gyermeket zent margit azzont* (MargL. 208), *monda* → *mondani* (MargL. 215), *syrasoka* → *syrasokat* (MargL. 230), *igÿ* → *igey* 'igéi' (DomK. 3), *tumanra* → *tudomanra* (DomK. 4), *rakonsag* → *rakonsagak* (KazK. 25r), *el terithene* → *el terithetné* (KazK. 80r).

Egy esetben nem dönthető el egyértelműen, hogy az eredeti forma valóban hibás volt-e: *belpoklossa* → *belpoklossag* (MargL. 176). Az eredeti mondat szerkezete alárendeléssel zsúfolt, többször újraterveződött, így több értelmezést is megenged.¹

2.2. Morfológiai javítások

A hangtaninál jóval kevesebb morfológiát érintő javítást hagytak hátra a bejegyzők.

Múlt idő formákat érintő javítások: *bira* → *birta* (NádK. 224v), *latot volna* → *latott volna* (MargL. 137), *latotta volna* → *latta volna* (MargL. 160).

Igenév melletti ragtalan tárgyokban a tárgyrag pótlása: *alazatossaga haluan* → *alazatossagat halluan* (MargL. 24), *czoda lathwan* → *czodat lathwan* (ÉrsK. 160). Ez a

¹ Köszönöm a tanulmány egyik lektorának, hogy ennek a példának az összetettségére felhívta a figyelmem.

típusú javítás nagyon kevésszer fordul elő ahhoz képest, hogy a kódexek nyelvében mennyire gyakori a jelenség.

Kétnyíltszótagos és mássalhangzó-torlódást feloldó alakok: *sýralmra* → *sýralomra* (MargL. 158), *sýralmban* → *sýralomban* (MargL. 163), *sýralm* → *sýralom* (MargL. 164), *fajðalm* → *fajðalom* (MargL. 169), *fajðalmban* → *fajðalomban* (MargL. 177), *nadrespan* → *nadorIspan* (MargL. 178), *zerelmel* → *zerelemel* (DomK. 6).

Egyéb: *ev hozya* → *ev hozaya* (MargL. 74) – az eredeti névmásban egy nem hasonult *-j* áll, melyet a bejegyző az *-a* betoldásával E/3. személyraggá alakít (így a névmás hasonló *z*-je jelöletlen marad). Illetve *nemetÿ hercheknek* → *nemeth hercheknek* (MargL. 178), az eredeti szó állhat 'németországi' jelentésben (vö. A Molnár 1993: 238).

Képzőket érintő igazítások:

Egy képző betoldásával változtatja meg a bejegyző a szövegértelmet az egy töről fakadó, de más jelentést hordozó *vigaszt* 'meggyógyít' és *vigasztal* 'vigasztal' szavak esetében: *fogadast tevn evnekÿ hogha evtet meg vigasztanaja* → *meg vÿgasztalnaja* (MargL. 176).

Az egyik későbbi olvasó több ízben félreérti a szöveget, és így „javít”. Egy alkalommal az elválasztójel nélküli elválasztás zavarja meg. A *feenelwen* 'fényelvén' szót *feenelkiul* (olvasat: fénynél kiül) 'fénynél kívül' = 'fény nélkül'-re változtatja: *Mÿkeppen az napnak kerekegeth eegh | ween zÿkrazwan Es feenel | ween Es el ozlattatheek az fenesseegh ...* → *Es feenelkiul | wen* (ÉrsK. 158). Egy másik helyen a névszói állítmányként szereplő melléknéveket raggal módhatározókká alakítja: *ha meg gyonÿwk az mÿ bwnwnket hÿwn Es ÿgaz az wr ÿsten Es meg boczattÿaa* → *ha meg gyonÿwk az mÿ bwnwnket hÿwn Es ÿgazan az wr ÿsten Es meg boczattÿaa* (ÉrsK. 380), olvasatok: ha meggyónjuk az mi bününket, hú és igaz az Úristen, és megbocsátja → ha meggyónjuk az mi bününket hűn és igazán, az Úristen es megbocsátja (az idézet forrása egyébként: 1János 1:9).

2.3. Lexikológiai igazítások

Közülük a legegyszerűbbek, amikor a jegyzetelő egy szót valamiért lecserél: a szövegben levőt áthúzza, vagy áthúzás nélkül fölé vagy a margóra ír egy számára valamiért megfelelőbbet. Ezek mögött elméletileg többféle ok lehet. Felmerülhetnének a szókincs regionális eltérései, de a példákat áttekintve inkább a szó elavulása vagy a nyelvi ízlés különbözősége, illetve változása lehet a háttérben (vö. még Haader 2006a). A *nevezet* helyett a *titulus* szó beírása pedig a szakszerűbb (választékosabb) egyházi nyelvhasználatra mutat. Példák: *ikõmnek* → *Nagi Aniamnak* (KazK. 27v), *ikõmet* → *Nagy Aniamot* (KazK. 28r), *onokad* → *öczed* (KazK. 29r); *marhauaal* → *gazdaghsaggal* (NádK. 201r), *õth zaz penzt* → *õth zaz forint pénzt* (NádK. 210v), *allatokrol* → *Eszközök* (ÉrsK. 65), *ydegokel* → *széjakkul* (ÉrsK. 66), *ydegokel* → *Szejakal* (ÉrsK. 72), *mÿnd eeth altal* → *Eczaka* (ÉrsK. 66), *Crÿstwnsnak elsew kennÿaert* → *Crÿstwnsnak erõs kennÿaert* (ÉrsK. 67), *zÿnten feÿer* → *Tiszta feÿer* (ÉrsK. 68), *newezetrol* → *Titulusrol* (ÉrsK. 71), *de o ennekem nyawalÿas bÿnesnek* → *de jalj ennekem nyawalÿas bÿnesnek* (ÉrsK. 380), *kessegel* → *kedvel* (ÉrsK. 408), *fajÿtalansagaert* → *hamis* (ÉrsK. 486); *kereset ÿosak wswrabol : ragadozasbol wrsagbol* 'keresett jószág uzsorából, ragadozásból, orvságból' – a margóra írva: *lopaas* (ÉrsK. 381), *mÿkppen az fenesseegh es az haÿnal el ÿzÿk az homalÿosságot* → *el uezi* (ÉrdyK. 162).

Nem névszók esetében a nyelvi változás nyoma vagy az ízlésbeli eltérés még egyértelműbb: *meg holt* → *el holt* (ÉrsK. 71), *mert* → *merthogi* (ÉrdyK. 44), *yollehet* → *Csak* (ÉrdyK. 618).

2.4. Mondattani és tartalmi javítások

Néhány apróbb változtatás már mondattani természetű: az eredeti szöveg tényleges hiányait, hibáit korrigálják a bejegyzők, valamint tartalmi vagy grammatikai tekintetben pontosítanak.

Az eredeti szöveg tényleges hiányainak korrekciója: *Ez soror iudit mykoron byzonsagot zent margit azzonnak zentsegerevl* → *Ez soror iudit mykoron byzonsagot **tön** zent margit azzonnak zentsegerevl* (MargL. 215), *Ez soror chenge mykoron byzonsagot zent margyt azzonrol* → *Ez soror chenge mykoron byzonsagot **tön** zent margyt azzonrol* (MargL. 226), *Igaz beekeseegheth wr ystennel* → *Igaz beekeseegheth **tartunk** wr ystennel* (ÉrsK. 149), *Ennek ees wagyon felelme kyk meelthatlan weezyk az erek wezedelemre* → *Ennek ees wagyon felelme kyk meelthatlan weezyk az erek wezedelemre **Jutn**[i]* (ÉrsK. 152), *kykrewl wgy mond zent yanos ew twlaydonaban yewe* → *kykrewl wgy mond zent yanos ew twlaydonaban yewe **az isten*** (ÉrsK. 382), *mynt az poganok kyk istent ysmeryk* → *mynt az poganok kyk istent **nem** ysmeryk* (ÉrdyK. 36). Ezek között feltűnően sok a kihagyott állítmány vagy alany pótlása.

Pontosítások tartalmi vagy grammatikai tekintetben:

Es ez yegye tynektek Leltek egy kis zylettet → *Es ez yegye tynektek **lezen** Leltek egy kis zylettet* (ÉrdyK. 111), *hanem hogý **az** yew vala testben* → *hanem hogý **zent** yew vala testben* (ÉrdyK. 112), *yjo tetemenye embernek semye lezen* → *yjo tetemenye embernek semye lezen **io hit nekul*** (ÉrdyK. 149), *Meegh kezdettwl meegh leek zerezethwen* → *Meegh kezdettwl **fogua** meegh leek zerezethwen* (ÉrdyK. 159), *ky zalla kwppan herchegh ellen* → *ky zalla kwppan herchegh ellen **o maga*** (ÉrdyK. 496), *Monda eggyk ezok kozwl ez ecchaka mynd fath kerestwnk fezeyttheny* → *Monda eggyk ezok kozwl ez ecchaka mynd fath kerestwnk fezeyttheny **valot*** (ÉrsK. 66), *mene kent* → *mene **nagy** kent* 'mennyi nagy kint' (ÉrsK. 66), *Es egy nagy harangh zabasw ...* → *Es **myt** egy nagy harangh zabasw ...* (ÉrsK. 68), *Es az koben allot* → *Es az **a** koben allot* (ÉrsK. 68), *Mondnak hogý **az** zolga ky az tablat ...* → *Mondnak hogý **azon** zolga ky az tablat ...* (ÉrsK. 71), *mert mynd ezeknek eleene tewtem* → *mert **en** mynd ezeknek eleene tewtem* 'én mind-ezeknek ellene töttem' (ÉrsK. 380), *es **utte** aytatos kenyergeseket vr istennek es zvz marianak* → *es **utt** aytatos kenyergeseket vr istennek es zvz marianak **tevn*** (MargL. 159). A pontosítások között több vonatkozik a határozottsági viszonyokra.

És két kakuktkojás, ahol átalakítás is történik:

Crýstusnak kereztfayarol zolnak hogý kyth az mesterek meg akartanak czynalný... → *Crýstusnak kereztfayarol zolnak hogý **volt** kyth az **ucz** mesterek meg akartanak czynalný...* (ÉrsK. 66). – Valószínűleg a *hogyki* 'aki' vonatkozó névmás lehetett már elavult az olvasónak (vö. Dömötör 2014), a *volt* betoldásával átalakítja a mondatot. *Es azonnal Leen nagy sokassaagh az angýallal* → *Es azonnal Leen nagy **socsaggos** az angýal<lal> **foldon*** (ÉrdyK. 111) – A nehezen olvasható *-lal* kihúzza, talán *A*-ra átírva. Az átalakított mondat olvasata: *és azonnal lén nagy sokságos az angýal [a] földön*.

3. A bejegyzők irodalmi igényeiről. A korrekciók típusainak bemutatása után lássuk, milyen tanulságok vonhatók le belőlük. A kódexek korának szövegeit Horváth

János műfajok és szövegtípusok alapján három nagy csoportba sorolja: előírások, leckék és szabad olvasmányok. Az előírások közé tartoznak: regula, ordinárium, naptár; a leckék közé: breviáriumi olvasmányok, imádságok. Szabadolvasmányok pedig: prédikáció és értekezés; passió, siralom, legenda, példa, látomás (Horváth 1931: 159–160). Az elsőől a harmadik főtípus felé haladva, a szövegek – klasszikus értelemben véve – egyre „irodalmibbak”. A magányos, cellabeli olvasás „kínál egyszersmind oly olvasmány-táplálékot, mely bár a vallás veteményes kertjében termett, fűszeresebb, képzelemizgatóbb, mint a község hivatalos, liturgikus, nevelő, tanító leckéi”, és ezeken keresztül „vonul be a csend és békesség szigeteire a regényesnek, a fantasztikusnak, a szórakoztatónak és humorosnak ízlete, s nyomában suhannak be kedély és képzelet világibb szellői” (Horváth 1931: 158). Újabb, összefoglaló munkájában Lázs Sándor is többször utal bizonyos műfajoknak a hallgatóság érdeklődését felkeltő, gyönyörködtető jegyeire, amelyekkel az erkölcsi tanulságot fűszerezik (vö. pl. Lázs 2016: 264–315).

Az említett típusok váltakozása esetenként már a kódexek összeállításakor megfigyelhető. A Példák könyve például jól elkülöníthető részekre oszlik: a kódex első fele „szervesen kiépített, határozott szerkesztést mutató egész: legfőbb valószínűség szerint a bűnbánati káptalan (*capitulum culparum*) céljait szolgáló elmélkedő könyv. Feltétlenül közösségi használatra készült” (Bognár–Levárdy 1960: 288), melyből naponként olvasva, a szövegek a közösségi liturgiába és bűnvallási gyakorlatba beépíthetők voltak. A kódex végén pedig szerepel – az eredeti szerkezettől teljesen függetlenül – három, Ráskay Lea által másolt „nem annyira tanítást, mint inkább az érdekességet szem előtt tartó novellisztikus természetű példa” (uo.). A közreadók is felhívják rá a figyelmet, hogy a kódex példái nem pusztán a vallásos áhítat eszközei, hanem „részei annak az európai irodalomnak, amely a 16. század elejétől terjedt el különösen, s vallásos köntösben ismertté válva részben a világi irodalom igényeit is kielégítette” (Bognár–Levárdy 1960: 292).

Haader Lea a kódexekbe később bejegyeztető kezek kapcsán megállapítja, hogy javítgatásai és bejegyzéseik „vizsgálatának egyik hozadéka éppen az, hogy rávilágítanak: a klarisszák a hozzájuk került kódexek szövegeiből milyen olvasmányanyagot részesítettek előnyben. Ami érdekelte őket, azokat a szövegeket ugyanis a maguk módján aktualizálták” (Haader 2019: 153). Az ilyen utólagos kéznyomok eloszlása azonban egyenetlen: vannak érintetlen szövegek, és vannak olyanok, amelyeket bőségesen javítottak. „Amit »megdolgoztak«, amire olvasmányélményként vágytak, az a novellisztikus jellegű »szórakoztató« irodalom volt: a fordulatos, kalandos legendák és példák” (uo.). Az összes kódexet áttekintve ezek a következő szakaszok.

Szentek élete: Szent Orsolya asszony élete (KazK. 78v–83r), Szent Eufrozina élete (NádK. 397–454), Szent Apalin, vagyis Apollónia élete (NádK. 491–525), Szent Jeromos élete (ÉrsK. 313–316), Szent Adorján élete és egy szép tanulság (ÉrsK. 356–362), Sienai Szent Katalin élete (ÉrsK. 380–430), Alexandriai Szent Katalin verses legendája (ÉrsK. 447–521), Szent Zsófia asszony élete (ÉrdyK. 301–305), Szent Péter és Pál apostolok élete (ÉrdyK. 365–370), Szent Imre király élete (ÉrdyK. 613–617), Szent Domonkos életének az eleje, származása és gyermekése (DomK. 3–11), a Margit-legenda szövege végig a teljes kódexben.

Példák: Példa a tékozló fiúról (KazK. 54–57), Példa egy beteg apácáról, aki a mennyi dicsőítést látja látomásban (ÉrsK. 550–551),

Egyes főbb egyházi ünnepek: A passió eszközeinek eredete (ÉrsK. 65–75), Prosa dici festi (ÉrsK. 130–131), Pünkösdi prédikáció (ÉrsK. 149–160), Mindenszentek napja, Halottak napja (ÉrtyK. 602–613), Mindszent oktavája (ÉrtyK. 617–619), valamint Mária tizenennyolc keserőségének a kezdeténél néhány megjegyzés (ThewrK. 143).

A szövegeket jegyzetelő kezek közül kiemelkedik az ún. „tartalomjegyzékes kéz” (Pusztai–Madas 1994: 9–10), akiről írásának jellege és tevékenységének típusa miatt feltételezhető, hogy klarissza könyvtáros apáca lehetett. Nevét amiatt kapta, mert a Pozsonyban járt kódexek elején (vö. pl. HorvK., NádK., KazK.), a kötéstáblák kiragasztott belső előzéklapjain megnevezett bizonyos szakaszokat – általában szentek életét –, amely felsorolások tartalomjegyzékhez hasonló funkciót tölthettek be. Emellett több kódexben egyes részek mellé is odaírta, hogy milyen alkalmakkor kell olvasni azokat. A megjelölt szakaszok szövegeit többször javítgatta is, a saját korának nyelvallapotához igazította, „modernizálta”, amivel feltehetően felolvasásra készítette elő. A NádK. tartalomjegyzékében például annak a két szentnek a neve szerepel első helyen, akiknek „vítáját” is javítgatta, bár maguk a szövegek nem a kódex elejében találhatók. Látszik tehát, hogy szisztematikusan és egy vágyott tematika mentén dolgozott.

Nem szokatlan egyébként korábbi időszakokból sem, hogy a bejegyző egy kódex öt érdeklő részeit glosszákkal látja el: Tóth Péter kutatásai alapján úgy tűnik, hogy a Königsbergi Töredék és Szalagjait bejegyző scriptor „alaposan végigolvasta a kódex tartalmát, s lépten-nyomon megjegyzéseket, kiegészítéseket fűzött hozzá a lappszéleken” (Tóth 2009: 116). Az őrzőkódex elveszett (vagy lappang), így ezek teljességükben nem tanulmányozhatók, mivel azonban a KT. és Sz. szövege legközelebb az egyházatyák homíliáihoz áll, felmerül, hogy a bejegyző – egyben szerző – a kódexből meríthetett (Tóth 2009: 116).

4. Az érintetlen szövegekről. Abban biztosak lehetünk, hogy több kódexet olvasnak rendszeresen, mint amennyiben ennek nyoma van, így ez felveti a hiány szempontját: mely kódexekben, illetőleg milyen szövegek mellett nem találhatók bejegyzések, és ennek vajon mi lehet az oka.

Nem találkozunk bejegyzésekkel pl. a Czech-kódexben, bár szerepel benne egy felszólítás, amely az aktív személyes használat lenyomata: *Ez akönju Mienk Sr Maria Victoriaj. Szenki el ne uegie. Mert Penteki Imadcsagimot el kel hadnom és biszonial annak alelkin uan aki el uezsi es meg nem agia aki Elő uezsi helire tegie hoga bönt Ne ualiak miata* (CzechK. 42). Bizonyára forgathatta az Apor-kódexet is egy ismeretlen olvasó, ha ezt jegyezte be a kódex végére: *Jedzés A Regiséget tekintő Okoskodások igen Szépek és méltó a meg Tekintésre, De Elemben Bajos az olvasása* (AporK. 228). Néhány kódexben itt-ott nevek szerepelnek bejegyezve, más kódexek viszont teljesen „tiszták”, mindenféle későbbi bejegyzés hiányzik belőlük. Természetesen nem hagyhatók figyelmen kívül a kódextörténeti körülmények sem, így lehetnek kivételek, de nagy vonalakban az a tendencia látszik kirajzolódni, hogy legkevésbé jegyzetelték meg a szakrális, valamennyire kötött szövegeket. „Az eredeti kódexszövegeken történt későbbi javítások hiánya, illetőleg megléte alapján úgy tűnik, mintha az ó- és újszövetségi részeket (zsolnárokat, evangéliumokat, bibliai perikópákat) nagy (szöveg)tisztelettel övezett, érintetlen olvasmánynak tekintették volna” (Haader 2019: 153). Ez lehet talán az oka, hogy a főleg bibliai szövegeket (pl. a MünchK., JordK., BécsiK.) és imákat (pl. FestK.,

CzechK., GyöngyK.) tartalmazó kéziratokban nincsenek későbbi kéztől származó javítások vagy bejegyzések.

Néhány kódex esetében a műfaji elvárások alapján meglepő a hiány. Ilyenek pl. a GuaryK. igényes életre nevelő írásai, a WinklK. passiói, legendái vagy a kifejezetten irodalmi jellegű Könyvecse. Ezek esetében olyan egyedi körülményekkel lehet számolni (vándorlás, lappangás, tulajdonosok), amelyek a hiányt magyarázzák. A csak neveket bejegyző kezek esetében fontos megemlíteni, hogy egyáltalán nem biztos, hogy ennél többet szándékoztak vagy tudtak volna beleírni: az írás-olvasás bizonyos közegekben még hosszú századokig nem magától értetődő. A sokszor csak betűket vagy neveket hátrahagyók esetében a külalak és az írásképp inkább csak a bejegyzési vágyról, mint gyakorlott tollforgatásról tanúskodik.

5. Továbbmásolás későbbi szövegfelhasználás céljára. Az olvasmányok továbbmásolására utaló bejegyzésekkel, nyomokkal is találkozunk a kódexekben. Nem a tartalomjegyzékes, hanem egy gömbölydedebb betűket használó kéz a CornK.-ben és a PéldK.-ben (ezek valaha egy kötetben lehetettek, vö. Lázs 1981) tesz erre utaló össze-csengő (páros) megjegyzéseket: *ez az leg elso Pelda az kit kel irni – it vége vagyon* (CornK. 212r, 216v), *ezt is Le kel irnya – it vege vagyon* (PéldK. 13r, 14v). Egy másik kéz a második megjegyzéspár első tagja elé írta, hogy *ezis hoza ualo* (PéldK. 13r), így lehet, hogy nem is csak egy, hanem több alkalommal másolódott tovább a szövegegység. A szövegek témája a kicsinek tűnő bűnök (amelyek miatt purgatórium jár), valamint az életükben tunyán zsolozsmázó szerzetesek példája.

Az ÉrsK. devóciós passiójának bizonyos részeihez egy későbbi kéz kereszteteket tett (ÉrsK. 80–81, 93, 120–122). Lauf Judit ezekkel kapcsolatban meggyőzően bizonyította, hogy az 1712-ben nyomtatásban megjelent Makula nélkül való tükör című munkájában egy nagyszombati apáca, Újfalusi Judit felhasználta őket (Lauf 2014: 222–223). „Újfalusi Judit, miközben cseh nyelvből fordította Jézus életét, kisebb rövidítésektől eltekintve híven követte az eredetit egészen addig, amíg Krisztus passiójához nem ért. Ettől kezdve élt »írói szabadságával«, az eredeti művet új fejezetekkel egészítette ki, a meglévő fejezeteket pedig gyakran át is írta” (Lauf 2014: 224). A betoldások az ÉrsK. mellett még a Piry-hártya kódexéből vagy esetleg annak másolatából kerültek a nyomtatványba (Lauf 2012). Lehetséges, hogy Újfalusi Judit az ÉrsK. más szakaszán is dolgozott, és az „Eszközöknek eredete...” részben tőle származnának a bejegyzések. A szövegminta ugyan kicsi, de autográf leveleivel összevetve valószínűnek tűnik, hogy ezt a szakaszt is ő jegyzetelte meg (részletesen l. Lauf 2017). A szövegek hangjelölését, helyesírását is javíttatta, valamint feltűnően sok olyan szót cserélt le, amely valószínűleg a 17–18. század fordulójára már régies volt, pl. *mýnd eeth altal* → *Ecczaka* (ÉrsK. 66), *Azert Crýstwsnak elsew kennyaert* → *erős* (ÉrsK. 67), *zynten feýer* → *Tiszta* (ÉrsK. 68), *newezetrol* → *Titulusrol* (ÉrsK. 71), *ydegokel* → *Szejakal* (ÉrsK. 72). Ez az eset a kéziratos kódex-szövegek nyomtatott közegbe való átkerülésének egyik ritka példája.

Még egy esetben merült fel kéziratos marginálisokkal kapcsolatban, hogy nyomtatott szöveghez szolgálhattak volna forrásul. Az Apor-kódexnek valószínűleg az 1530-as években bejegyzett zsoltaércím-sorozatával kapcsolatban – a korábbi szakirodalom megjegyzéseinek bizonytalanságát elhagyva, de semmit nem bizonyítva – fogalmazódott meg a szakirodalomban, hogy egyenesen a kódexből másolta volna őket Székely István

a Zsoltárkönyvébe. „Bár, a zsoldárok számozása a héber biblia rendszerét követi, mégis az egyes zsoldárok summája Székely könyvében a Vulgátára vezethető vissza, és jó néhány kifejezése, néha egész mondatok, az Apor-kódexből kerültek a szövegbe” (Dán 1967: 151), és erre alapozva: „A magyar interpretációhoz [Székely István] középkori zsoldárfordításunk szövegét (Apor-kódex) is felhasználta” (MlRt. 1: 335). A nyelvészeti, filológiai és paleográfiai vizsgálatok nyomán azonban valószínűbb, hogy a marginálisokat bejegyző kéz és Székely inkább közös forrásból dolgoztak, mintsem egymásról – bármely irányban – másoltak volna (P. Kocsis 2016: 118–121).

6. Tudós olvasók bejegyzései. Két kódexben az eddigiektől eltérő jellegű bejegyzésekkel lehet találkozni. Ezek olvasás, sőt szoros, célzott olvasás lenyomatai, amelyekből nem annyira az ájtatos felhasználó, sokkal inkább egyfajta tudós olvasó képe bontakozik ki.

A *Keszthelyi-kódex* lapjain egy fekete tintás kéz hagyott nyomot. A „régipapistas psalterium” (KeszthK. 1r, 3r) több tulajdonosnál is megfordult, ezeket a tulajdonosváltásokat szerencsére legtöbbször be is jegyezték a kötet előzéklapjaira. A szóban forgó kéz az 1764-es, Sárospataki Református Kollégiumba kerülést örököltette meg, és gazdája feltehetően ugyanekkor – de mindenképpen az 1766-os újrakötés előtt – végig is olvasta, és helyenként jegyzetekkel látta el a kéziratot (Haader 2006b: 8). A kötet kiadói szerint a bejegyző „esetleg a sárospataki professzorok egyike” (Haader 2006b: 9). A kéz szövegközbe nagyon keveset írt, ott a zsoldárszámozásokat javíttatta (pl. KeszthK. 90r, 160r, 162r, 207r, 207v) néhány további alkalommal pedig a margókon találni meg az írását. Megjegyzései tulajdonképpen a Vulgátára és a héber bibliára visszamenő katolikus és protestáns zsoldárszámozás- és felosztás különbségeire hívják fel a figyelmet.

NB. A' Bibl[...]/ szerint, m[...]/lyet a H. [...] /rök követ[...] / itt kezd[...] / a X. sol (KeszthK. 11r)

NB. Hogj ki telljek / a Sz. Dáuidnak 150 sól-/ tári, minekutánna a X. sóltárt a IX.kel özve / raggasztotta vólna, ezt a CXVI. A Biblia szerint / tehát a Vulgata szerint / két énekké teszi. (KeszthK. 163r)

NB. E' még tar- / toznék a Biblia sze/rint a CXLVII. Sól-/tárhoz [...] (KeszthK. 205v)

Non nobis Domine, non nobis, sed nomini tuo da honorendo[?] / Psal. 114 iuxta Vulgat. (KeszthK. 161r)

Marginálisai alapján a *Székelyudvarhelyi kódex* et egy bejegyző a későbbre megjegyzendő, felhasználandó szakaszok megjelölésének szándékával olvashatta. A kódex harmadik szövegegységénél – amelyet feltehetően Nyújtódi Judit tövisi apáca másolt, és amely elmékedések, példák gyűjteménye –, egy kéz a halálról szóló egységhez kapcsolódóan (SzékK. 232–280) több marginálist hagyott hátra. A közreadók szerint „a szövegközi későbbi, idegen kéznyomok csak tollpróbálgatások” (N. Abaffy 1993: 10), valójában azonban e bejegyzések a „tudós típusú” szövegolvasás és jegyzetelés lenyomatai (vö. Kazinczy- és Tihanyi kódex közös sriptorának marginálisai, P. Kocsis 2022: 189–191). A bejegyző több helyütt aláhúzza a kiemelendő részeket (pl. példák

kezdete, idézetek), a margón pedig *NB* (*Nota bene*) megjegyzéseket tesz, jelöli a szerzőségeket, idézetek forrását, műfajokat, és latinul tesz megjegyzéseket a szöveghez. Néhány példa:

Locus	Marginális	Főszöveg
SzékK. 117r	<i>Dan: 12</i>	mikepen daniel profeta monga: <u>kõnuenec tizonkettõdik rescebe: kic aloznac egem: az foldnec poraba</u>
SzékK. 118r	<i>NB</i>	<u>Masodzer emeg holt kiuitetic vala a varasbol</u>
SzékK. 119r	<i>NB / de flitu / super mortem tuorum</i>	<u>harom sýrasoc zoctanac lēni: vgan ezõnkepen lelec zerent: a halotton harom sýrasoknac kel lēni: elso sýras lezon: mikoron meglen a halot a hazba vagon:</u>
SzékK. 121r	<i>NB hic</i>	<u>Bizonaba sokan hýzic vala: es ielesben a nag alexander: hossa elhetni: es mend etelles vilagon Bekeseggel vralkodni:</u>
SzékK. 121v	<i>Alexander / F Dom oxi / stimaris</i>	agoston doctor: istēnec varosarol zerzet <u>kõnvenec tizonkettodic resceben: hog elmeienec enni eztelensegere iutot vala:</u>
SzékK. 121v	<i>De Home/r.</i>	<u>az omerus vers zerzõ mester: ez alexandert: Iouisnac a felseges istēnec fianac mõga: tõrtenece ke ...</u>
SzékK. 121v	<i>Lucacs 12</i>	ki azt mõga vala: scent lucac evan ^{ta} irta meg: e ^v a ^{ac} tizon kettõdic resceben:
SzékK. 122v	<i>Matt: / 24</i>	scent mathe evan ^{ta} iria mondasanac: evan ^{ac} huzon negedic resceben: vigazzatoc egem: mert nem tuggatoc mel oraba vr eliquendõ:
SzékK. 122v	<i>Historia / Nota dili/gentj</i>	añakokaert vg mõi az alamisnas scent Ianus az õ eletiben: hog vala neminemv Lazar:
SzékK. 122v	<i>Hom/alia</i>	<u>touaba vg oluastatic: amaz nag zoltan kýralrol:</u>
SzékK. 123r	<i>Pulek / Exemplu.</i>	<u>touaba vg oluastatic neminemv vitezrol: ki az õ aga mellet afalba: ket kepõket lenaltatot vala</u>
SzékK. 123r	<i>2do</i>	<u>Masodzer igon soc ahalalnac hele:</u>
SzékK. 126v	<i>Nota di/ligentj Ver/ba Hiero/nimi</i>	mert scent Ieronimus dotornac mõi dasazerent: zaz ezer gonosul elõk kõzzvl: lac alig vegeztetic egel io halallal:
SzékK. 127r	<i>Historia</i>	<u>vg oluassuc: hog vala neminemv kýral</u>

SzékK. 127v	<i>Sap 45</i>	vg mondattatic Bølc konouenec negu-enød resceben: o halal: mel igøn keserív atte emlekezetød:
SzékK. 131r	<i>Historia / pulcha</i>	es erøl peldanc vagon: a scent atýac el-etýben:
SzékK. 135r	<i>Expli/catio.</i>	azert az elso Barat: ez vilag: kinec te ember zolgalz
SzékK. 140r	<i>Amos / 8 cap.</i>	arra mōga az amos profeta: <u>konouenec noladic resceben terittem egem attív vñneptoket sýrasra: es attív enectoket zepesre: es akoron a Bývnosoknec minden gonorýsegoch meg fogatkoznak</u>

További példák: SzékK. 118v, 119r, 120r, 121r, 123v, 125r, 131v, 134r, 136r, 138r, 138v, 139v.

Az írás fekete tintás, rutinos kurzív, latin rövidítésekkel – a bejegyző nyilvánvalóan gyakorlott író és olvasó. A kódex első és hátsó kötéstáblájára kiragasztott előzéklapokon is szerepel egy-egy latin bejegyzés: az első Fancsali Dánieltől, aki 1792–1830 között biztosan a székelyudvarhelyi katolikus gimnáziumban tanított. A hátsó – javított – bejegyzés alatt a *P Mich. Demeter* név szerepel. Az íráskép alapján nem valószínű, hogy ők lettek volna a jegyzetelők, viszont a kódex története alapján (N. Abaffy 1993: 10–11) egy latinban és tudományban, valamint jegyzetelésben járatos jezsuita tanárt feltételezhetünk.

7. Összegzés, tanulságok. Összegzésként megállapíthatjuk, hogy mennyiségileg – a fennmaradt kódexek számához és a szövegekhez viszonyítva – nem jelentős a kifejezetten olvasmánytörténeti tanulságokat is nyújtó marginálisok és javítgatások száma. Ahol viszont feltűnően sok bejegyzést találunk, és ezek egy-egy kódexen belül sűrűsödnek, azok mind a (17–18. századi) klarissza apácákhoz, és irodalmilag izgalmasabb szövegekhez köthetők. Ebből adódik az a meg nem válaszolható kérdés, hogy emögött vajon csak a művelődési-történeti tényezők állnak, miszerint sok kódex túlélési helye volt a pozsonyi és nagyszombati klarissza kolostor, vagy a rend életében más rendekhez viszonyítva hangsúlyosabb szerep jutott volna az olvasásnak?

A meg nem jegyzetelt kéziratok esetében nagy valószínűséggel a bennük található szövegek műfaja is közrejátszott. Láttuk, hogy több kódexet olvastak, mint amennyit megjegyzeteltek, és néhány nyom alapján az is biztos, hogy ezeket a 15–16. századi szövegeket tovább másolták, így azok kéziratban vagy nyomtatásban még a 17–18. sőt akár a 19. században is továbbéltek és hatottak. Szisztematikus szövegolvasásra világibb környezetből is van példánk a SzékK. és a KeszthK. bejegyzései nyomán, illetve ez végül összetalálkozhat a tudományos kiadás kezdetével is (vö. Pray György bejegyzése a MargL. kódexében).

Hivatkozások

- N. Abaffy Csilla 1993: Bevezetés. In Uő kiad.: *Székelyudvarhelyi kódex 1526–1528. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel.* (Régi Magyar Kódexek 15.) Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 7–26.
- Bognár András – Levárdy Ferenc 1960: A Példák Könyve jellege és története. In Uők kiad.: *Példák Könyve 1510. Hasonmás és kritikai szövegkiadás.* (Codices Hungarici IV.) Budapest: Akadémiai Kiadó. 281–300.
- Dán Róbert 1967: Bencédi Székely István Zsoltárkönyvének forrásaihoz. *Filológiai Közlemény* 13, 151–155.
- Dömötör Adrienne 2014: A kihalt kötőszók történetének egyik fejezete. *Magyar Nyelvőr* 138, 40–52.
- Haader Lea 2006a: A nyelvi (ízlés)változás nyomai az Érsekújvári Kódexben. In Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann szerk.: *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére.* Budapest: Argumentum. 103–109.
- Haader Lea 2006b: Bevezetés. In Uő kiad.: *Keszthelyi kódex 1522. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel.* (Régi Magyar Kódexek 30.) Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. 7–50.
- Haader Lea 2019: Halábori Bertalan szándékainak nyomában. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 141–158.
- Horváth János 1931: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Szent Istvántól Mohácsig.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kniezsa István 1959: *A magyar helyesírás története.* Budapest: Tankönyvkiadó.
- P. Kocsis Réka 2016: Az Apor-kódex és Székely István „Zsoltárkönyv”-ének zsoltárcímei. In Kocsis Zsuzsanna – Németh Luca Anna – Takács Edit szerk.: *Találkozások Félúton: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolájának 10. Félúton konferenciáján elhangzott előadások tanulmánykötete.* Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 105–122.
- P. Kocsis Réka 2019: Ómagyar kódexek klarissza apácák használatában. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 231–244.
- P. Kocsis Réka 2022: „Jó mondás ez” – Scriptori marginálisok az ómagyar kódexekben. In Boros István szerk.: *Cura scriptorum. III. Scriptorium konferencia. Eger, 2019. május 22–23.* Budapest–Piliscsaba: Szent István Társulat – Avicenna Közép-Kelet Kutatások Intézete – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Moravcsik Gyula Intézet. 163–190.
- Lauf Judit 2012: Egy középkori nyelvemlék 18. századi továbbélése: A Piry-hártya egykori kódexe és a Makula nélkül való tükör. *Magyar Könyvszemle* 128, 234–255.
- Lauf Judit 2014: Az Érsekújvári kódex és a Makula nélkül való tükör. A középkori magyar passióhagyomány nyomai a 18. századi kegyességi irodalomban. *Magyar Könyvszemle* 130, 218–236.

- Lauf Judit 2017: Újfalusi Judit glosszái az Érsekújvári kódexben? In Bajáki Rita – Bátorhory Orsolya – Bogár Judit – Déri Eszter – Kónya Franciska – Maczák Ibolya – Szádóczki Vera szerk.: *Lelkiség és irodalom. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*. Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport. 299–304.
- Lázs Sándor 1981: A Cornides-kódex körül. *Irodalomtörténeti Közlemények* 85, 671–683.
- Lázs Sándor 2016: *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*. Budapest: Balassi Kiadó.
- MIRT. = Klaniczay Tibor szerk.: *A magyar irodalom története I. 1600-ig*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1964.
- A. Molnár Ferenc 1993: Névtörténeti megjegyzések. *Névtani Értesítő* 15, 237–239.
- Pusztai István – Madas Edit 1994. Bevezetés. In Pusztai István kiad.: *Nádor-kódex 1508. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. (Régi Magyar Kódexek 16.) Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 7–23.
- Sherman, William H. 2008: *Used Books. Marking Readers in Renaissance England*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Tóth Péter 2009. A Königsbergi Töredék és Szalagjai újabb vizsgálata. In Madas Edit szerk.: „*Látjátok feleim...*” *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár. 97–122.